

DOI: 10.32626/2309-2262.2020-8.236-251

Сергій Копилов, Іван Боровець
(Кам'янець-Подільський)

**Україна в історії Європи ХІХ –
початку ХХІ ст.: історичні нариси: монографія.
За ред. чл.-кор. НАН України С. В. Віднянського.
Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. 814 с.**

У вирі випробувань, які Україна долає упродовж останніх семи років, чи не єдиним позитивом є її європейський вектор розвитку, що став домінуючою тенденцією державно-політичного поступу. Тож публікація колективної монографії знаних українських дослідників (загалом 16 осіб) під егідою відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України, в якому діє наукова школа «Української історичної європеїстики», є важливим предметним внеском у наукове обґрунтування вітчизняної історії як невід'ємної та нерозривної складової європейського цивілізаційного простору.

На палітурці книги подано зображення географічної карти із позначенням етнічних меж України, презентованої українськими делегатами на Паризькій мирній конференції 1919-1920 рр. До ареалу включено всі етнічні українські землі, разом із регіонами, які сьогодні перебувають у складі сусідніх держав, що свідчить про те, наскільки великими були території етнічного розселення українців у Європі на початку ХХ ст.

Структура колективної монографії складається з переднього слова, трьох розділів (18 підрозділів) та відомостей про авторів. Зміст розділів дозволяє застосувати до їх характеристики хронологічну схему: культура – контекст – курс. Отже, у першому розділі проаналізовано культурні та освітні аспекти взаємодії української нації (на той час бездержавної) з іншими європейськими народами у ХІХ – на початку ХХ ст. У другому розділі, присвяченому подіям від Першої світової війни, автори описали українське питання в контексті державно-політичного розвитку Центрально-Східної Європи (країн, до складу яких входили українські землі, радянської України) й політики провідних держав щодо даного регіону. У третьому розділі схарактеризовано перипетії курсу незалежної України на інтеграцію з Європою, який триває і досі. У концептуаль-

ну схему не вписується підрозділ 1.1, у якому подано європейський контекст української політичної історії з найдавніших часів до 1918 р. Його, на думку рецензентів, краще було б винести у вступ. Також у першій частині підрозділу 3.3. описано участь українських радянських дипломатів у діяльності ЮНЕСКО до відновлення незалежної України.

У *Передньому слові* автор ідеї, відповідальний редактор та керівник авторського колективу член-кореспондент НАН України С. В. Віднянський обґрунтував актуальність дослідницького проекту: «Звернення до історичного минулого відкриває перспективи більш глибокого осмислення зовнішньополітичних пріоритетів України на тлі сучасних геополітичних трансформацій...» (с. 5). Важливим є акцентування уваги читача на тому, що наукове осмислення цих проблем відбувається «всупереч не менш руйнівному фінансовому знекровленню української науки, притаманному сучасному періоду» (с. 6).

У підрозділі 1.1. *«Україна в Європі: історична ретроспектива»* (с. 8-39) С. Віднянський та доктор історичних наук, професор А. Мартинов здійснили загальний екскурс в історію України та її зв'язки з Європою. Наголошено на головній історичній ролі, яку Україна завжди відігравала і продовжує виконувати сьогодні: «Вона з давніх-давен постійно ставала об'єктом нападів войовничих племен і народів, не раз рятуючи в такий спосіб від нищівних руйнувань не лише Центральну, а й Західну Європу» (с. 8). Попри це, автори змушені констатувати: «Втім і нині у світі подекуди до кінця не усвідомлюють ані багатства й величі української історії, ані її глибинного цивілізаційного змісту» (с. 9). У підрозділі подано переважно відомі професійній аудиторії факти про характеристики українських земель європейськими авторами, взаємодію Русі-України з Європою (наприклад, коронація папою Інокентієм IV Данила Романовича, участь спадкоємця київського князя Якова Святослава в державно-політичному житті II-ого Болгарського царства). Звертаємо увагу на цікаве означення зїзду монархів у Луцьку 1429 р. як «євразійського саміту» (с. 19). На схвальну оцінку заслуговує введення у текст сюжетів про кримських татар і євреїв. У козацьку добу важливим є факт, що до реєстру Війська Запорозького 1649 р. вписано «чимало болгар, угорців та представників інших європейських народів» (с. 26), що підтверджує загальноєвропейський контекст національно-визвольної боротьби українців у середині XVII ст.

Упродовж «довгого століття» українське питання популяризувалося переважно методами «культурної дипломатії» (с. 34). Однак автори слушно виділили два надважливі епізоди: парламентську петицію французького політика, близького соратника Наполеона III, К. Делямара (1869 р.), яка була опублікована брошурою з промовистою назвою «15-ти мільйонний європейський народ, забутий в історії» (с. 33-34); міркування відомого британського славіста Р. Сеттон-Ватсона, який вважав українське питання однією з головних причин Першої

світової війни (с. 37). Такі акценти доводять, що українська проблема хоча й спорадично, але все ж перебувала у полі зацікавленості діячів провідних європейських держав.

Наступний підрозділ *«Українська проблематика в німецькій літературі першої половини XIX ст.: структура, контекст, розвиток»* (с. 40-83) підготував доктор історичних наук, старший науковий співробітник О. Кураєв. На підставі оригінальних джерел автор створив якісний аналітичний наратив із ґрунтовним висвітленням спеціалізованої проблеми та безперечною новизною дослідження. Важливою вважаємо інформацію про укладачів саксонської енциклопедії, які, характеризуючи українське населення, ділили його на «русинів» (сфера польського етнокультурного впливу) та «малорусів» (російський ідейно-культурний ареал), лінією розмежування визначили другий поділ Речі Посполитої 1793 р. (с. 43). Зазначимо, що автор спостеріг суперечність щодо населення Подільської губернії: у виданнях саксонської енциклопедії Ф. Брокгауза в одній статті подолян відносять до русинів (відмінних від росіян), а в іншій іменують малорусами, які майже не відрізняються від росіян (с. 44). Натомість пруські енциклопедисти висунули тезу про єдину українську (малоруську) націю. О. Кураєв слушно пояснив ці розбіжності тим, що саксонська громадсько-політична думка була полонофільською, а пруська – полонофобською. Схожа ситуація є і в оцінці діяльності І. Мазепи. Саксонські видання інтерпретували його постать як шляхтича-поляка, що прагне повернення України до складу Польщі. Інші енциклопедії подавали образ козацького українського гетьмана, що виступав проти російського панування за здобуття незалежності (с. 46).

Історик уперше увів до наукового обігу інформацію німецької спеціалізованої періодики Штутгарта і Лейпціга та дійшов висновку, «що саме наприкінці 1839 – на початку 1840 років німецькій громадськості було запропоновано безпрецедентний за обсягом та ідейно-політичним наповненням масив матеріалів з української проблематики» (с. 40). Так, у публікації Й. Коля «Полтава і Малоросія» зазначено: «Малоруси – погані російські патріоти. Їм абсолютно невідома властива росіянам любов і обожнювання імператора» (с. 50). Цікаво, що німецькі автори, аби застрахуватися від зміни політичної кон'юнктури, використали те, що в німецькій мові досі відсутнє розділення понять «росіяни» і «руси» (воно починається одним словом «Russen»). Це дозволяло публіцистам XIX ст. уникати чіткої ідентифікації та застосовувати етнонім «руський» одночасно як синонім до слова «російський» і як назву українців і білорусів (с. 51, 62). О. Кураєв також простежив українську складову німецького літературознавства та історичних досліджень. Зокрема, представник німецької демократичної історичної школи Е. Пельц однаково негативно оцінював як Петра I, так і Мазепу, звинувачуючи обох у деспотизмі та аморальності (с. 74).

Підрозділ 1.3. «Українсько-слов'янські зв'язки в контексті культурно-цивілізаційного розвитку слов'янських народів другої половини XIX – початку XX ст.» (с. 84-135) запропонували С. Віднянський та кандидат історичних наук, старший науковий співробітник О. Іваненко. У першому параграфі розкрито ставлення до українського руху чеських і словацьких «будителів» Ф. Палацького, П. Шафарика, Л. Штура та ін.; наведено переконливі факти міжнаціональної культурної взаємодії: визнання національних прав українців на Слов'янському з'їзді (1848 р.); презентація композитором М. В. Лисенком українських народних пісень у власній обробці (1867 р.); видання «Кобзаря» (1876 р.) у Празі. Зазначено, що Т. Шевченко у своєму «Посланні славному Шафаріку» називає його чехом-слов'янином, проте той був за походженням словаком, хоча й мешкав у Празі, писав чеською та німецькою мовами. На окрему увагу заслуговує цитата сучасника про тісні етнічні зв'язки українців зі словаками: «Руські так перемішані зі словаками, що між ними не можна провести етнографічного кордону... Відносно ж мови панує велика схожість, а на кордоні неймовірна змішаність обох наріч...» (с. 86-87).

Другу частину підрозділу присвячено опису культурно-освітньої сфери розвитку чеської та польської громад у Наддніпрянській Україні з широким залученням джерел із вітчизняних архівосховищ. У полі зору дослідників – навчальні заклади для вказаних національних меншин, відповідні просвітницькі заходи та організації, видання газет, однак підозріле ставлення влади зумовило поступове перетворення чеських шкіл у російські, відбір викладачів здійснювався не за критерієм освіченості, а відповідно до їх благонадійності (с. 92-93). Описано характерний метод нівелювання національної ідентичності молодого поляка – дозвіл для нього навчатися в університеті щоб він спілкувався з особами «російського напрямку» (с. 100). Попри курс на асиміляцію, польська громада чинила опір: студентські заворушення в Київському університеті під час святкування ювілею А. Міцкевича; видання газет та створення товариства «Oswiata» під час революції 1905-1907 рр.; участь у таємному з'їзді поляків – підданих Російської імперії у Кракові (1909 р.), на якому було ухвалено петицію до Франца-Йосифа щодо сприяння у підготовці повстання; участь у I-ому Польському конгресі у Вашингтоні 1910 р. (с. 100-110).

У третьому параграфі досліджено внесок університетів Наддніпрянщини у розвиток міжслов'янських науково-культурних зв'язків. Особливе місце належало співпраці зі Софійським університетом (насамперед завдяки постаті М. Драгоманова). У різних наддніпрянських навчальних закладах здобувала освіту болгарська молодь. Велику увагу приділено офіційним відрядженням за кордон вчених, які сприяли налагодженню особистих наукових контактів. Спираючись на архівні дані, автори охарактеризували завдання, маршрут і ре-

зультати закордонних відряджень 12 університетських викладачів (с. 116-121). Неабияке значення мала організація на базі Київського університету міжнародних наукових форумів – III-ого та XI-ого археологічних з'їздів.

У підрозділі 1.4. *«Особливості українсько-болгарських міжкультурних взаємин другої половини XIX – початку XX ст.»* (с. 136-180) кандидат історичних наук, науковий співробітник В. Піскіжова зосередила увагу на: українсько-болгарських зв'язках у період російсько-турецької війни (участь добровольців, благодійництво, ідейно-патріотична підтримка боротьби болгар за самовизначення); місці й ролі родини Драгоманових (особисто М. Драгоманова, його зятя І. Шишманова, доньки А. Шишманової, онука Д. Шишманова, племінниці Лесі Українки) у налагодженні українсько-болгарської взаємодії у культурно-освітній та політико-дипломатичній сферах; шевченкіані у творчості болгарських літературознавців (Р. Жінзіфов, А. Каравелов, П. Славейков, І. Вазов).

Наступний структурний елемент колективної монографії *«Наддніпрянська Україна в європейському культурно-освітньому та науковому просторі другої половини XIX – початку XX ст.»* (с. 181-228), підготувала О. Іваненко. Тут йдеться про закордонні стажування університетських викладачів Наддніпрянщини. За підрахунком рецензентів, детально охарактеризовано діяльність у відрядженнях 27 осіб, у тому числі відомих діячів українського руху В. Антоновича (1893 р. він працював у Ватиканському архіві) та М. Драгоманова. Головна їх мета була спільна – підвищення професійної кваліфікації шляхом ознайомлення з досвідом колег в університетах Європи. Зауважимо, що у звітах відряджуваних трапляються вельми цікаві для історика оцінні пасажі тогочасної суспільно-політичної ситуації в Європі. Так, М. Драгоманов під час відрядження чи не вперше у вітчизняній суспільно-політичній думці сформулював євроінтеграційну ідею, близьку до сьогодишнього її розуміння: «саме європеїзм, або космополітизм, м'який не одкидає окремих національних варіацій загальних ідей і форм, і являється найкращою підвалиною для українських автономних устремлінь, і що всяка наукова, як і політична діяльність, мусить бути заснована на інтернаціональному фундаменті» (с. 191). Доцент Київського університету І. Тарасов описав враження про виступ О. фон Бісмарка у рейхстазі: «Промова князя Бісмарка вражає несподіваністю, настільки за формою своєю вона не відповідає величезній постаті залізного канцлера: князь Бісмарк, говорячи, соромиться, добирає слова, нервово дратується, але страшенно вражає свого ворога вельми злостивими глузуваннями» (с. 196).

У другій частині підрозділу 1.5 описано культурно-освітню ситуацію в середовищі німецької громади Наддніпрянщини:

освітню та ідеологічну функцію лютеранських шкіл, ставлення до них влади, функціонування Київського та Харківського німецького товариств, німецького театру. Відзначаючи насиченість даних сюжетів багатим джерельним матеріалом, висловлюємо міркування, що вони б краще доповнили змістову канву підрозділу 1.3, адже там є матеріал такого ж типу про чеську та польську громади. З іншого боку, третя частина того ж підрозділу, в якому йдеться про 12 закордонних відряджень, очевидно, була б вирашною у структурі розглядуваного підрозділу 1.5.

Розділ перший завершується дослідженням *«Україна та Німеччина: діалог культур (XIX – початок XX ст.)»* (с. 229-269) кандидата історичних наук, старшого наукового співробітника Н. Кривець. Авторка проаналізувала конкретні прояви «народної дипломатії» у розвитку українсько-німецьких культурних зв'язків. Зокрема, українською тематикою цікавилися німецькі літературознавці Й. Коль, Г. Адам, В. Поль, Ф. Боденштедт, Г. Карпелес, Ю. Гарт, Я. Йордан, Г. Цунк. 1859 р. у Лейпцігу друкували зібрання творів Шевченка. Відомими німецькими шевченкознавцями були Й. Обріст, К. Француз, Ю. Віргінія. Підкреслено, що значною проблемою в перекладі творів Шевченка була неможливість передати чужою мовою поетичний дух та мелодійність народних образів (с. 239). З українського боку переклади з німецької здійснювали М. Вовчок, І. Франко (твори Гете, Шиллера, Гейне). Німецькою мовою розпочинала свою літературну кар'єру й О. Кобилянська.

У музичних навчальних закладах і приватних оркестрах на українських землях часто працювали вихідці з Німеччини, а українські композитори (М. Лисенко, М. Калачевський) навчалися в німецьких консерваторіях. Особливу увагу Н. Кривець звернула на факти з біографії знаменитого Л. Ван Бетховена. Нащадок останнього українського гетьмана А. Розумовський, перебуваючи на дипломатичній службі у Відні, близько спілкувався з відомим композитором, навіть був його благодійником. Фахівці вказують на інтонації українських народних пісень у деяких творах Бетховена. У родині Розумовських зберігалася нота на колекція з творами німецьких композиторів (с. 242-244). За такою ж схемою авторка розкрила взаємодію у сфері образотворчого мистецтва. Українські сюжети спостерігаємо в роботах художників К. Гротте, Г. Блязіуса, К. Швейкарт, батька і сина Рейханів, К. Рейхеля, Г. Гольпейна, В.І. Штернберга. Останнього високо цінував Т. Шевченко за доброзичливий характер (с. 259). З іншого боку, відомі українські художники О. Мурашко, Г. Нарбут, Д. Бурлюк вдосконалювали свою майстерність у центрі німецького образотворчого мистецтва – місті Мюнхені.

Другий розділ розпочинається аналітичним екскурсом С. Віднянського *«Перша світова війна, проблеми національного державотворення в Центральній-Східній Європі та українське питання»* (с. 270-312). Він слушно вказує, що територіальне переоблаштування регіону стало очевидним із середини 1918 р.,

коли у Вашингтоні остаточно вирішили зробити ставку на політиків-емігрантів зі слов'янських земель Австро-Угорщини (с. 276). Зауважимо, що західноукраїнські діячі не зорієнтувалися в тектонічних змінах геополітичної ситуації, адже українська парламентська репрезентація у Відні до останнього підтримувала політичні ініціативи імператора Карла I (с. 277). То ж не дивно, що об'єднану делегацію УНР та ЗУНР не визнали повноправними учасниками Паризької мирної конференції (с. 284). На жаль, українські державотворчі прагнення ігнорували лідери провідних країн, а, наприклад, В. Черчилль навіть звинувачував українців у антисемітизмі (с. 281).

Автор детально простежив процес становлення нових держав, у складі яких опинилися західноукраїнські землі. На схвалення заслуговує розгляд їх політичної системи крізь призму українського питання. Найбільших утисків українці зазнавали в складі Румунії. 1927 р. до Ліги Націй було надіслано скаргу щодо румунізації українського населення Буковини (с. 291). Дещо кращою була ситуація в Польщі, а для характеристики розвитку Закарпаття в складі Чехословаччини історик послуговується терміном «культурне відродження». У підрозділі докладно висвітлено перипетії кризи в регіоні наприкінці 1930-х рр., зумовленій зростанням антидемократичних тенденцій у суспільно-політичному житті країн, міжнаціональними суперечностями й територіальними зазіханнями тоталітарних держав.

У процесі характеристики розвитку Другої Речі Посполитої автор розкрив процеси «осадництва», «санації», «прометеїзму», але варто було б додати аналіз карально-поліцейської акції польського уряду в 1930 р. в Галичині під цинічною назвою «паціфікація», спрямованої проти цивільного українського населення. Проблемним моментом також вважаємо віднесення франкістської Іспанії, а особливо гортистської Угорщини до тоталітарних диктатур (с. 308). На думку рецензентів, вказані політичні режими є авторитаристськими.

Підрозділ 2.2. *«Боротьба за визнання незалежності України методами дипломатії (формування української дипломатичної та консульської служби в 1917-1924 рр.)»* (с. 313-356) підготувала доктор історичних наук, професор І. Матяш. Тут простежено дипломатичні зусилля тогочасних українських урядів у налагодженні співпраці з європейськими державами. Уже восени 1917 р. в УНР було створено консульську колегію іноземних представників на чолі з П. Гріпарі (с. 317). Дослідниця визнає, що в період гетьманату Скоропадського дипломати країн Антанти зазнавали утисків від німецької військової адміністрації, хоча «українське дипломатичне відомство робило спроби (не завжди успішні) обстоювати права іноземних представників» (с. 325). Успішними моментами діяльності молодшої української дипломатії визначено: переговори у Брест-Литовську (голова австро-угорської делегації О. Чернін висловився, що українські делегати дуже інтелігентні (с. 319); налагодження пози-

тивних контактів з нейтральною Швейцарією; державний візит П. Скоропадського до Берліна; активність українських представників у Відні (В. Липинський), Софії (О. Шульгин), Мюнхені (В. Оренчук, який виконував функції консула аж до 1923 р.); організація в 1919-1920 рр. трьох закордонних нарад послів з обговоренням актуальних державно-політичних проблем.

Особливе зацікавлення викликають сюжети про місію української дипломатичної делегації на Паризькій конференції 1919-1920 рр. Її провал, окрім згадуваних об'єктивних чинників, був зумовлений і суб'єктивними факторами, зокрема особистими якостями і поведінкою керівника делегації Г. Сидоренка. Французький публіцист Ш. Дюбрей зауважував: «місія складена невдало, у склад її входить багато членів некомпетентних, що не знають французької мови, а також дипломатичних звичаїв, без певних і означених завдань,... панує повна незгода між членами...» (с. 338).

Авторами наступного підрозділу *«Українська еміграція у Європі в міжвоєнний період (на прикладі Чехословаччини й Німеччини)»* (с. 357-406) стали С. Віднянський та Н. Кривець. Влада Чехословаччини забезпечила безпрецедентно широку підтримку емігрантів з колишньої Російської імперії: «історія мабуть не знає іншого випадку такого лояльного гуманного й активного ставлення до вельми численної, як для невеликої Чехословацької республіки, еміграції» (с. 360). Наприклад, із державних фондів у 1921-1937 рр. на їх потреби виділено понад 500 млн. крон. Щоправда, така турбота, як вважає С. Віднянський, пояснювалася не лише винятково благодійними, але й прагматичними міркуваннями. Емігранти після повернення на батьківщину мали відіграти ключову роль у «розбудові нової демократичної Росії, сприяти пропагуванню Чехословацької держави, торгувати і економічно взаємодіяти з нею» (с. 359-360). Важливо наголосити, що особисто президент ЧСР Т. Масарик співчував національно-визвольним прагненням українців, а офіційний уряд відокремлював українську еміграцію (20-25 тис. осіб у I-й половині 1920-х рр.) від російської. Найбільше уваги дослідник надав сюжетам, пов'язаним із діяльністю Українського вільного університету (УВО) в Празі, для функціонування якого уряд виділяв 100 тис. крон щомісяця (с. 366). У травні 1923 р. при ньому було засноване Українське історико-філологічне товариство, у якому плідно працювали Д. Дорошенко, Д. Антонович. Діяльною була також дипломатична місія УНР у Празі на чолі з М. Славінським.

У другій частині підрозділу Н. Кривець простежила активність у Німеччині української громади чисельністю близько 15 тис. осіб (с. 383). Найбільш відомими емігрантськими організаціями були: Спілка об'єднаних громадських і добродійних організацій в Німеччині; Український науковий інститут у Берліні; Українське академічне товариство; Українська пресова служба в Берліні, організована оунівцями. Авторка також зосе-

редила увагу на маловивчених аспектах діяльності Української громади та Українського національного об'єднання, студентських організацій, творчості емігрантів-митців.

Підрозділ 2.4. «Відносини Української СРР з європейськими державами (1920-30-ті рр.)» (с. 407-447) підготував доктор історичних наук О. Даниленко. Історик порушив актуальне і дискусійне запитання: Чи можна вважати УСРР суб'єктом міжнародних відносин? Ціком обгрунтовано він довів, що відповідь має бути ствердною для часового періоду до середини 1923 р. Уряд УСРР окремо підписував тексти угод і договорів та зобов'язувався виконувати їх положення. Деякі міжнародні угоди мали винятково двосторонній характер (с. 408). Цікаво, що перше дипломатичне представництво УСРР за кордоном відкрили у Варшаві, де на дипломатичній службі перебував О. Довженко (с. 423). НКЗС УСРР мав самостійний статус, безпосередньо співпрацював з європейськими країнами, на початку 1922 р. у його зарубіжних представництвах працювало 82 особи, а загалом персонал наркомату нараховував 305 працівників (с. 413). На користь значної самостійності свідчать і широкі торговельно-економічні зв'язки із зарубіжжям. Міжнародно-правову суб'єктність УСРР визнавав британський історик Е. Карр (с. 416). Щоправда, російський нагляд і контроль були присутні в період 1919-1923 рр., наприклад, Х. Раковський на переговорах у Рапалло 1922 р. запропонував укладення окремого українсько-німецького договору за умови, що німці нададуть компенсацію в 400 млн. марок за збитки від окупації України в 1918 р. Його демарш викликав подив німців та гнів керівників радянської делегації М. Літвінова та Г. Чичеріна, які одразу ж вказали на обмежені повноваження українського урядовця (с. 417).

Цілковитий поворот відбувся 23 липня 1923 р., коли уряд УСРР офіційно передав повноваження суб'єкта міжнародних відносин союзним установам (с. 415). Х. Раковського відправили у «почесне заслання» повпředом у Лондон, а пізніше – в Париж. Дипломатичні представництва УСРР перетворилися на управління зовнішньої розвідки та політичного шантажу, розкладу української еміграції і переслідування їх ідеологічних лідерів (с. 430).

Український фактор у міжнародних відносинах наприкінці 1930-х рр. знайшов відображення в підрозділі 2.5. «Закарпаття в центральноевропейській політичній кризі напередодні Другої світової війни» (с. 448-486) авторства доктора історичних наук, професора М. Вегеша. Цитуючи дипломатичні документи, історик акцентував, що європейські політики (Д. Ллойд-Джордж, Р. Кулондр) у грудні 1938 р. висловлювали міркування про те, що А. Гітлер планує на основі території Закарпаття створити васальну Українську державу (с. 455-456). У зв'язку з цим провідний карпатоукраїнський політик А. Волошин вбачав у Німеччині захисника від зростаючої загрози анексії краю Угорщиною. Розглядалася та-

кож комбінація приєднання до Румунії (с. 457). Науковець визнав, що більшість чеських чиновників негативно ставилася до карпатоукраїнського автономного уряду, але й деякі українські політичні лідери мали радикальні античеської настрої (с. 461). Усе ж, найбільша небезпека була від угорських рваншистських кіл. Вони організували терористичні напади на територію Закарпаття загонів «саботчопот» («гвардія обірванців»), лицемірно декларуючи свою непричетність до безчинств цих нерегулярних підрозділів (с. 466-470). Тогочасна ситуація нагадує події новітньої української історії 2014 р., коли терористичні збройні акції здійснювали «зелені чоловічки» та «ополченці». Зрештою, незважаючи на опір нечисельних загонів Карпатської Січі, територія Закарпаття зазнала угорської окупації, а німці негативно відреагували на прохання А. Волошина про допомогу Карпатській Україні (с. 475-478).

Рецензенти помітили деякі неточності у словацьких сюжетах тексту підрозділу: прізвище словацького політичного лідера Й. Тісо з'являється без супровідного роз'яснення його особи (с. 474); словацький снем (автор вжив термін «ландтаг») проголосив незалежність Словаччини не в першій половині дня 14 березня, а о 12 год. 07 хв. 30 с.; А. Гітлер прямо не говорив Й. Тісо про те, «що його країна буде віддана Угорщині, якщо він і надалі буде хитатися» (с. 475), а висловився більш завуальовано, що «залишить долю Словаччини розвитку, за який не нестиме відповідальності». Після цих слів німецький міністр закордонних справ Й. Ріббентроп передав Гітлеру повідомлення, з якого той демонстративно прочитав інформацію про рух угорських підрозділів поблизу словацьких кордонів і висловив сподівання, що Словаччина швидко і чітко ухвалить рішення.

Підрозділ 2.6. *«Україна у Другій світовій війні»* (с. 487-540) підготував доктор історичних наук, професор О. Лисенко. Особливе зацікавлення викликає джерельна інформація про «українську карту в дипломатичних пасьянсах Лондона» (с. 487). Далі поетапно проаналізовано український вимір трагічних подій 1939-1945 рр.; розкрито маніпулятивні загравання нацистської Німеччини з українським національним рухом; захоплення західноукраїнських земель та їх радянська; названо втрати українців у військових діях СРСР у Фінляндії та на Балтиці (близько 40 тис. осіб); охарактеризовано масові втрати та дезертирство серед українців на початковому етапі німецько-радянської війни. Про жорстокість німецького окупаційного режиму свідчить той факт, що з чотирьох існуючих нацистських каральних айнзац-груп, дві було сформовано саме в Україні (с. 505). Автор підкреслює, що серед українців – 2363 «праведники народів світу», які рятували євреїв від Голокосту (це четвертий показник після Франції, Нідерландів та Польщі) (с. 507).

Нам імponує толерантний і багатогранний підхід О. Лисенка в дослідженні участі українців у складі різних збройних

формувань в період війни. Він об'єктивно констатує, що український самостійницький табір був розпорошений та диференційований (с. 517), хоч, наприклад, ОУН-Б залучала до боротьби не лише українців. Так, у листопаді 1943 р. скликали I-у конференцію поневолених народів Східної Європи та Азії (139 делегатів від 13 народів). У складі УПА діяло 15 національних (тобто з неукраїнським особовим складом) куренів (с. 520-521). Історик описує як діяльність українських колаборантських військових формувань («хіви», Українське визвольне військо, дивізія СС «Галичина»), так і боротьбу українців під англійським, канадським, американським стягами за демократичні ідеали. Докладно проаналізовано участь українців у європейському русі Опору (с. 524-533). У формі побажання автору висловлюємо думку про потребу докладнішої характеристики загонів «хіви» (наприклад, чим вони відрізнялися від більш відомих поліцаїв) та доповнення змісту підрозділу сюжетом про «чорносовитників».

Суспільно-політичні та економічні процеси у повоєнній Україні знайшли відображення у підрозділі 2.7. «Українська РСР у Центрально-Східній Європі в 1945-1991 рр.» (с. 541-580) підготовленого А. Мартиновим. Історик правильно зауважує, що на ментальній карті західноєвропейців УРСР виглядала «периферією периферії», а радянські громадяни сприймали країни-сателіти Східної Європи «близьким Заходом» (с. 541). Аналізуючи функціонування Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ), він критично оцінює її ефективність, адже вона суттєво поступалася західноєвропейському процесу інтеграції (с. 544), а тому ці два типи економічної кооперації не варто зіставляти (с. 570). На основі статистики автор довів, що економічна роль і частка УРСР у союзному експорті до країн РЕВ була найвагомішою (с. 560, 563, 567). Зауважено, що московські відомства не зважали на інтереси УРСР, внаслідок чого лідер КПУ П. Шелест скаржився: «Ми не маємо права навіть витратити на потреби республіки те, що виробили понад план» (с. 555).

Схвалення заслугує аналітична характеристика процесів посткомуністичних трансформацій у Польщі, Чехословаччині (Чехії і Словаччині), в порівнянні з аналогічними процесами в Україні. Відверто і чесно автор визнав, що наразі її не розглядають як кандидата на вступ до Європейського Союзу і пояснює це так: «В Україні трансформаційні процеси досі були вимушеними, інституційно та структурно не підкріпленими. У суспільній свідомості вагомими є цінності соціалістичного патерналізму, що зрештою обумовлює послідовні симпатії до популістських намірів окремих українських політиків» (с. 574).

Висловлюємо рекомендації щодо вдосконалення кількох фрагментів тексту. Немає потреби тричі дублювати фактичні відомості про план Маршала (с. 543, 548, 550), так само повторювати дату його прийняття (с. 548, 550). Також помічено два моменти, у яких узагальнювальні й символічні авторські фор-

мулювання можна тлумачити надто буквально, а відтак – неправильно. Першим є твердження, що в ніч з 12 на 13 серпня 1961 р. був побудований (!) Берлінський мур (с. 558). У недосвідченого читача може скластися хибне уявлення, що це сталося саме так, блискавично, а в сучасному медіапросторі дійсно панує даний стереотип. Другою є згадка, що 26-27 жовтня 1961 р. на контрольно-пропускному пункті цього ж муру один одному протистояли (!) радянські та американські танки (с. 558). Термін «протистояли» не дуже вдалий, адже непоінформований читач може дійти висновку, що було збройне бойове зіткнення.

Третій розділ розпочинається системним аналізом *«Проблеми єдності зовнішньої і внутрішньої політики України у процесі глобалізації та європейської інтеграції»* (с. 581-624), авторами якого є кандидат історичних наук, старший науковий співробітник О. Горенко та А. Мартинов. Вони прогнозують, що актуальна глобалізація «по-американськи» буде замінена китайською моделлю, тому що «курс Пекіна, спрямований на збільшення ємності внутрішнього ринку та зменшення залежності від експорту, з часом приведе до відмови в підтримці долара» (с. 583). Слід віддати належне рідкісному таланту авторів схематично, але разом з тим легко й доступно, окреслити сучасні процеси глобалізації в політичній, економічній, соціальній сферах життя суспільства, не приховуючи їх негативів (домінування стану безробітних, економічний визиск одних країн іншими, накопичення за рахунок позбавлення прав власності, руйнація патріархальних основ буття) (с. 584-586). Цілком погоджуємося з виокремленням особливих рис ситуації в Україні наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. (с. 585-586). Важливу інформативну роль виконують подальші розлогі сюжети про головні події внутрішньо- та зовнішньополітичного життя держави з увиразненням протистояння «східного» і «західного» вектора розвитку, але не слід звинувачувати у невизначеності політичне керівництво, адже українському соціуму загалом теж притаманна дихотомія уподобань. Це продемонстрували результати соціологічного опитування 2013 р., згідно якого кожен четвертий українець, який підтримував створення слов'янського союзу (Україна, Росія, Білорусь), водночас був не проти вступу в ЄС (с. 612).

У підрозділі 3.2. *«Україна – Європейський Союз: основні етапи і проблеми співпраці»* (с. 625-671), який підготували С. Віднянський та А. Мартинов, докладно, у хронологічній послідовності, в контексті політичного розвитку нашої держави та ЄС, досліджуються ключові події у двосторонніх відносинах, старт яким дали положення «Декларації про державний суверенітет України» (16.07.1990) та «Декларації Європейського Союзу щодо України» (2.12.1991). Україна стала членом Ради з безпеки та співробітництва в Європі, Ради Європи, Центральноєвропейської ініціативи, Організації Чорноморського економічного співробітництва (с. 632-634). Щорічно з 1997 р. проводять саміти Україна –

ЄС. Серед низки спільних проєктів привертає увагу співпраця в рамках європейський регіонів (історико-географічні області, частини яких належать різним державам), адже вона важлива своєю прикладною значущістю та практичним досвідом партнерства в економічній, екологічній, соціальній і культурній сферах. Прикордонні області України є учасниками європейських регіонів «Буг», «Верхній Прут», «Нижній Дунай» та «Карпатський євро регіон» (с. 634).

Аналізуючи причини повільнішого, ніж очікувалося, процесу євроінтеграції України в період президентства В. Ющенка, автори абсолютно правильно, на нашу думку, покладають відповідальність на обидві сторони. З одного боку, європейські еліти не змогли правильно оцінити перспективи, відкриті Помаранчевою революцією, в той час, як ситуація потребувала потужніших сигналів щодо реальності перспективи вступу України в ЄС (с. 651). З другого, українські керівники не здійснили рішучого повороту від принципів багатовекторної зовнішньополітичної орієнтації, за якої, незважаючи на численні заяви і декларації про безальтернативність євроінтеграційного курсу, її ключовим стратегічним партнером фактично залишалася Росія (с. 652). Утім, за даними соціопитування «Євробарометр», восени 2007 р. найбільше громадян ЄС (57%) усе ж вважали найближчим сусідом Європи саме Україну (Росію – 55%, Білорусь – 49%) (с. 650). Автори докладно охарактеризували структуру та основний зміст Угоди про асоціацію України з ЄС, яка за обсягом тексту є найбільшою з усіх дотеперішніх документів такого типу (с. 653), але й там акцентовано, що угода не визначає наперед і залишає відкритим майбутній розвиток відносин України та ЄС.

Для підрозділу 3.3 оригінальну тему «Україна і ЮНЕСКО: інтеграція в європейський та світовий культурний простір» (с. 672-718) запропонувала І. Матяш. Авторка актуалізувала, що ЮНЕСКО була чи не єдиною міжнародною організацією системи ООН, у програмах якої українські наукові установи та окремі вчені мали змогу долучатися до реалізації міжнародних проєктів у галузі новітніх технологій, обмінюватися науковим досвідом зі своїми зарубіжними колегами (с. 678). Серед конкретних заходів: участь у розробці та підписанні конвенції ЮНЕСКО; міжнародна співпраця в галузі архівістики; обмін між вишами; прийом іноземних делегацій; участь у боротьбі з неписьменністю в Чаді та Непалі; святкування пам'ятної дати Т. Шевченка та вшанування жертв Голодомору під егідою ЮНЕСКО; участь українських радянських учених у міжнародних стипендіальних програмах; співпраця у ліквідації наслідків Чорнобильської аварії; внесення українських культурних брендів до списків об'єктів нематеріальної спадщини людства (петриківський розпис, козацькі пісні Дніпропетровської області, Косівська мальована кераміка).

Негативом у загалом успішній діяльності УРСР в ЮНЕСКО була залежність від союзного центру. У червні 1958 р. Москва заборонила українській делегації висувати свою кандидатуру до складу виконкому ЮНЕСКО (с. 681). Інші країни сприймали її «більшою мірою як додатковий багнет радянської дипломатії на оонівських фронтах, ніж як представницю древньої європейської нації, що має свою історію» (С. 693). Хоча саме українська делегація в 1962 р. на IV-й регіональній конференції національних комісій ЮНЕСКО в Софії запропонувала розвивати зв'язки між країнами Європи, незалежно від існуючого в них соціально-економічного ладу (С. 685).

Надзвичайно актуальній проблемі присвячено підрозділ 3.4. *«Міжнародне співтовариство про кримський референдум 2014 року: від висновку Венеційської комісії до Консультативного висновку Міжнародного суду ООН»* (с. 719-744) підготовлений заступником директора, начальником відділу політичного співробітництва Департаменту ЄС і НАТО Міністерства закордонних справ України М. Кононенко та Представником України при Європейському Союзі, Надзвичайним і Повноважним Послом України в Королівстві Бельгія та Великому Герцогстві Люксембург М. Точицьким. Погоджуємося з авторами, що анексія Криму є дуже небезпечним прецедентом і «якщо міжнародне співтовариство належним чином не прореагує на цей виклик, воно ризикує опинитись на порозі нового територіального переділу, де знову переважатиме право сили, а не сила права» (с. 719).

У підрозділі здійснено нормативно-правовий аналіз документів Венеційської комісії, формулювання питань на Кримському псевдореферендумі 2014 р., відповідного рішення Конституційного Суду України. Важливість висновку Європейської комісії за демократію через права полягає в такому: «Венеційське дзеркало Ради Європи дало чіткі орієнтири міжнародному юридичному середовищу, введеному в оману російською пропагандою, і створило ґрунтовний експертний фундамент для вагомих політичних заяв» (с. 726). Велику увагу надано правовим тонкощам проблеми, чи юридично має право референдум місцевого населення призводити до сецесії (с. 730-731). Автори обґрунтовано пропонують продовжити дипломатичну боротьбу, наступний етап якої, на їхню думку, полягає в домаганні консультативного висновку щодо Криму ще однієї авторитетної організації – Міжнародного Суду ООН з посиланням на історичний та юридичний приклад Намібії 1971 року (с. 735-737). Отже, сформульовано конкретну пропозицію, яку мають почути й реалізувати українські політичні лідери.

Третій розділ (і монографія загалом) завершується розглядом сучасної проблеми *«Позиція ЄС щодо російсько-українського збройного конфлікту впродовж 2014-2019 рр. (на прикладі політики ФРН, Франції та Австрії)»* (с. 745-811) кандидата історичних наук, наукового співробітника Г. Харлан (Німеччина), кандидата політичних наук, старшого наукового співробіт-

ника О. Мітрофанової (Франція), кандидата історичних наук, наукового співробітника Є. Сафар'янца (Австрія). Науковці в детальній хронології описали зовнішньополітичні маневри названих держав в українському питанні. Важливою складовою тут є економічний контекст. Акцентовано на диференціації позиції різних держав, партій і відомих політичних лідерів щодо оцінки подій в Україні та українсько-російських взаємин. Підкреслено, що вагомий вплив на думку А. Меркель мав той факт, що в ніч з 18 на 19 лютого 2014 р. (спроба жорстокої ліквідації українського Майдану), В. Янукович не відповів на телефонний дзвінок канцлера (с. 749), а після телефонної розмови з В. Путіним вона дійшла висновку, що той «втратив зв'язок з реальністю і живе в іншому світі» (с. 750-751).

На наш погляд, поділ у жовтні 2016 р. зарубіжними експертами країн ЄС на три групи у ставленні до України, а саме – лідерів підтримки, спостерігачів і противників (с. 747), на який посилаються дослідники, є не лише умовним, але й дискусійним, адже факти зі змісту підрозділу суперечать такій диференціації. Німеччину віднесено до групи лідерів підтримки України, але ж одночасно вказано, що А. Меркель дотримувалася «подвійної стратегії» – нові санкції проти Росії та готовність до продовження діалогу з нею (с. 755). Не можна назвати сприятливими для України позицію колишніх німецьких канцлерів (с. 753-754), продовження реалізації проекту газопроводу «Північний потік – 2» (с. 758), образ нашої держави в інформаційному просторі та громадській думці ФРН (с. 760-761).

З іншого боку, Францію віднесено до групи спостерігачів, очевидно, через присутні там політичні стереотипи України як сфери впливу Росії (с. 770). Французькі праві (зокрема впливова Марін Ле Пен) публічно підтримують Росію (с. 772) та послуговуються її пропагандистськими аргументами використанням ЗМІ та кінематографу (с. 781-783). Але слід визнати, що офіційний Париж здійснює проукраїнські кроки. Зокрема, Франція припинила співробітництво з Росією у справі «Містралей» (с. 775), завжди підтримувала санкції проти Москви. Отже, віднесення цієї країни до спостерігачів є очевидним применшенням її позитивної ролі в українському питанні.

Нарешті, «політично образливим», з нашого погляду, є віднесення Австрії до противників України. Дійсно, російські інвестиції в австрійську економіку є значними, низку партій і впливових діячів можна називати путінофільськими, а громадяни Австрії вважають співпрацю Києва з НАТО провокацією Росії (с. 785-792). Попри це австрійські банки вже 1 березня 2014 р. «заморозили» рахунки 18 осіб з оточення Януковича (с. 791), у липні 2014 р. Австрія підтримала і досі, незважаючи на внутрішньополітичні дискусії, підтримує санкції ЄС проти Росії (с. 793, 798).

Наведені докази свідчать, що позиція ФРН, Франції, Австрії, а також інших країн-членів ЄС щодо України та російсько-українського збройного конфлікту впродовж 2014-2020 рр. за-

знавала певних змін, але сьогодні ці три держави мабуть варто віднести до некатегоричних, можливо, непослідовних і ситуативних прихильників України. На щастя, відвертих українських противників, які б демонстрували негативну позицію на офіційному рівні, серед держав ЄС немає й, будемо сподіватися, не буде.

Отже, авторський колектив рецензованої праці здійснив глибоке дослідження та системне узагальнення матеріалу, який розкриває місце і роль України в історії Європи. Сподіваємося, що викладені оцінки та рекомендації осмислить не лише професійна спільнота (академічні науковці, працівники вишів і студенти, культурологи, політологи та політичні аналітики, соціологи та ін.), але й представники великої української політики, яким належить поглиблювати євроінтеграційний курс України та закріпити його незворотній характер.

Отримано: 20.08.2020

DOI: 10.32626/2309-2262.2020-8.251-262

Іван Боровець

(Кам'янець-Подільський)

СЛОВАЧЧИНА МІЖ ДЕМОКРАТІЄЮ ТА АВТОРИТАРИЗМОМ
(огляд колективної монографії: *Dva režimy jednej krajiny /*
Yaroslava Roguľová a kol. Bratislava: Veda, 2017. 216 s.)

Одним із найбільш активно використовуваних методів у сучасній історіографії є компаративне співставлення різнопланових тенденцій історичного розвитку в хронологічному, географічному, ментальному, цивілізаційному вимірах. Відтак, авторський колектив Інституту історії Словацької академії наук на чолі з Я. Рогульовою поставив за мету здійснити порівняльний аналіз модернізаційних процесів у Словаччині в 1918-1945 рр., тобто в період функціонування Першої й Другої Чехословацької республік та Першої Словацької республіки (Словацької держави), упродовж якого демократичний політичний режим був замінений на авторитарний.

Видана в альбомному форматі книга має тверду палітурку білого кольору зі стилізованим схематичним позначенням географічних обрисів чеських земель та Словаччини й окресленням трьох гірських вершин на території останньої. Форзац, ерзац та початкові сторінки кожного розділу основного тексту містять тогочасні фото й рекламні зображення. Зміст колективної монографії включає вступ, десять розділів основного тексту, висновки, англomовне резюме, перелік використаних джерел та літератури, відомості про авторів, іменний покажчик.

У *Вступі* (с. 7-9) ініціаторка проекту та редакторка публікації Ярослава Рогульова окреслила доленосні хронологічні пункти словацької історії упродовж зазначеного періоду,